

Kinga Lisowska

Katedra Pedagogiki Ogólnej i Opiekuńczej
Instytut Nauk Pedagogicznych
Wydział Nauk Społecznych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
<https://orcid.org/0000-0002-8404-4363>

Wędrowki z Mikołajem Kopernikiem. Komiksowy przewodnik historyczno-kulturowy jako źródło pracy na rzecz edukacji regionalnej w przestrzeni szkolnej

Wanderings with Nicolaus Copernicus. A comic historical and cultural guide a source of work for regional education in the school space

Streszczenie

W artykule zaprezentowano pozycję *Wędrowki z Mikołajem Kopernikiem. Komiksowy przewodnik historyczno-kulturowy*. Dokonano analizy treści komiksu oraz zawartych w nim elementów jako czynników umożliwiających realizację edukacji regionalnej w przestrzeni szkoły, a także zaproponowano formę pracy z przewodnikiem. W badaniach posłużono się metodą jakościową przeszukiwania źródeł wtórnych.

Komiks stanowi narzędzie do pracy na rzecz edukacji regionalnej na różnych poziomach kształcenia. Może służyć do konstruowania wśród uczniów makroświata na podwalinach mikroświata, budowaniu tożsamości indywidualnej, a następnie społecznej, regionalnej, a także kulturowej, narodowej aż wreszcie kontynentalnej i planetarnej. Twórcze wykorzystanie tego narzędzia i jego elementów pozwala na czynne włączenie dzieci i młodzieży do procesu edukacji regionalnej oraz na ich zadowolenie się w kulturze lokalnej przy otwartości na doświadczenia i wartości płynące z innych grup społecznych.

Słowa kluczowe: edukacja kulturowa, edukacja regionalna, komiks, region, Warmia i Mazury

Abstract

The article presents the item *Wanderings with Nicolaus Copernicus. A comic historical and cultural guide*. The content of the comic book and the elements it contains as factors enabling the implementation of regional education in the school space were analyzed, and the form of work with a guide was proposed. The study used the qualitative method of searching secondary sources.

The comic book is a tool for working for regional education at various levels of education. It can be used to construct a macroworld among students on the foundations of the microworld. Building individual and then social, regional, cultural, national and finally continental and planetary identity. The creative use of this tool and its elements allows for the active inclusion of children and young

people in the process of regional education and for them to settle in the local culture while being open to experiences and values from other social groups.

Keywords: cultural education, regional education, comics, region, Warmia and Mazury

Wprowadzenie

Celem artykułu jest przedstawienie wydanej w drugiej połowie 2023 r. pozycji pt. *Wędrówki z Mikołajem Kopernikiem. Komiksowy przewodnik historyczno-kulturowy*, a także analiza komiksu i jego elementów jako czynników umożliwiających realizację edukacji regionalnej w przestrzeni szkoły.

Idea przygotowania przewodnika pojawiła się wraz z ustanowieniem przez Senat Rzeczypospolitej Polskiej 2023 Rokiem Mikołaja Kopernika. Realizacja tego przedsięwzięcia wyrosła na gruncie środowiska naukowego związanego z Towarzystwem Naukowym Pruthenia funkcjonującym w Olsztynie od 2001 r. Towarzystwo rozwija badania naukowe nad dziejami oraz kulturą ludów i krain nadbałtyckich, w szczególności Prusów oraz popularyzuje i upowszechnia ich wyniki. Prowadzi również działalność wydawniczą o specyfice naukowej i popularnonaukowej, poprzez którą udostępnienia wyniki badań naukowych oraz edukuje i popularyzuje w obszarze dziedzictwa kulturowego Prusów i innych ludów oraz krain nadbałtyckich¹. Organizacja współpracuje z Uniwersytetem Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie, Uniwersytetem Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polskim Towarzystwem Pedagogicznym – Oddział w Olsztynie oraz Instytutem Północnym.

Członkowie Towarzystwa podejmując rozważania nad znaczeniem działalności Mikołaja Kopernika w historii międzynarodowej, ogólnopolskiej, ale także w lokalnych dziejach, zdecydowali, że należy umożliwić przedstawienie jego postaci i osiągnięć za pośrednictwem niekonwencjonalnej publikacji, która dotarłaby do młodego pokolenia odbiorców. W ten oto sposób został stworzony komiks, który ukazuje Kopernika jako suberbohatera, kanonika, astronoma czy też dyplomatę, lekarza, a także wynalazcę, doskonałego administratora oraz autora traktatu ekonomicznego. Założeniem publikacji było zachęcenie do podjęcia przez dzieci i młodzież, ale również innych pasjonatów historii i komiksów wędrówek Szlakiem Kopernikowskim, tak aby każdy z czytelników rozpoczął własne poszukiwania śladów życia i działalności Wielkiego Mistrza oraz odkrywał i zakorzeniał się w przeszłości województwa warmińsko-mazurskiego².

Komiks udostępniony jest obecnie w formie otwartego dostępu w mediach społecznościowych TN Pruthenia. Organizacja upowszechnia go za pośrednictwem otwartych spotkań w oddziałach ksiąźnicy polskiej w województwie

¹ Statut Towarzystwa Naukowego Pruthenia, §10 (rozdział II).

² A. Romanowska, *Rysunkowy Kopernik na szlaku Warmii i Mazur*, <https://dziennikelblaski.pl/1010970,Rysunkowy-Kopernik-na-szlaku-Warmii-i-Mazur-W-komiksie-pojawiaja-sie-miasta-zwiazane-z-astronomem-To-tez-Elblag-i-Braniewo.html> (dostęp: 22.06.2024).

warzyńsko-mazurskim oraz przy współpracy naukowców i pedagogów zajmujących się edukacją regionalną i historyczną na Warmii i Mazurach. Powstanie publikacji zostało sfinansowane ze środków Urzędu Marszałkowskiego w Olsztynie. Komiks otwiera wirtualną i/lub rzeczywistą wędrowkę Szlakiem Kopernikowskim, który mierzy ok. 300 km i rozpoczyna się przy Wysokiej Bramie w Olsztynie oraz biegnie przez tereny województwa warzyńsko-mazurskiego, pomorskiego oraz kujawsko-pomorskiego w kierunku Torunia.

Założenia badawcze

Podjęte działania badawcze skupiły się na odnalezieniu odpowiedzi na pytanie: W jaki sposób publikacja *Wędrowki z Mikołajem Kopernikiem. Komiksowy przewodnik historyczno-kulturowy* może przyczynić się do realizacji edukacji regionalnej w przestrzeni szkolnej? W związku z tym nakreślono problemy szczegółowe: Jakie treści poruszane są na łamach publikacji?; Jakie znaczenie mogą odgrywać poszczególne elementy wiedzy zawarte w komiksie w kształtowaniu przestrzeni edukacji regionalnej w szkole?; W jaki sposób przewodnik może zostać wykorzystany podczas edukacji regionalnej w przestrzeni szkolnej?

Analizę komiksu oparto na metodzie zbierania danych jakościowych w postaci przeszukiwania źródeł wtórnych zaproponowanej przez Krzysztofa Rubachę (2016). Źródło wtórne traktowane jest tutaj jako zastane zbiory danych będące wytworem działalności człowieka. W związku z tym dane wydobyte ze źródła, tzn. przewodnika/komiksu, tworzą teksty, a ich przekaz poddawany jest dalszemu badaniu. Jednocześnie przekazy stanowią zmienne jawne oraz zmienne ukryte, które odzwierciedlone są w kategoriach analitycznych prowadzonych dociekań naukowych³.

Według powyższych założeń źródło wtórne stanowi pozycja *Wędrowki z Mikołajem Kopernikiem. Komiksowy przewodnik historyczno-kulturowy*. Natomiast zmienne zostały wyróżnione na podstawie koncepcji edukacji regionalnej prezentowanej przez Jerzego Nikitorowicza⁴. W związku z tym zmienne jawne to elementy – treści komiksu kształtujące wiedzę dzieci i młodzieży o regionalnym krajobrazie; lokalnej architekturze; regionalnych zabytkach, kulturze duchowej i materialnej; gwarze oraz folklorze, legendach i sztuce ludowej; historii lokalnej (wydarzeniach i bohaterach); obyczajowości społeczności regionalnej.

Zmienne ukryte opierają się na przekazywaniu kompetencji poprzez wymienione powyżej elementy wiedzy w zakresie kultury, a w szczególności kształtowaniu

³ K. Rubacha, *Metodologia badań nad edukacją*, Warszawa 2016, s. 157.

⁴ J. Nikitorowicz, *Edukacja regionalna jako podstawa kreowania społeczeństwa obywatelskiego* [w:] *Kierunki rozwoju edukacji w zmieniającej się przestrzeni społecznej. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi doktorowi habilitowanemu Michałowi Balickiemu*, red. A. Cudowska, Białystok 2011, s. 24–31.

szacunku do dziedzictwa kulturowego, w tym tradycji i obyczajów i zadomowienia w historii i tradycji lokalnej.

Ostatecznie analiza zgromadzonego materiału surowego podlegała kołowemu modelowi redukcji, reprezentacji i weryfikacji danych. Podczas redukcji tekst skrócono z wykorzystaniem kategorii analitycznych, co jednocześnie przyczyniło się do identyfikacji elementów tworzących kontekst danych. Następnie hipotezy zestawiono z wyróżnionymi przypadkami w badanym obszarze⁵.

W badaniach posłużono się kodami teoretycznymi, takimi jak: treść komiksu koncentruje się na najważniejszych aspektach z życia i twórczości Mikołaja Kopernika, kiedy ten przebywał na obszarze dzisiejszego województwa warmińsko-mazurskiego oraz na wydarzeniach zapisanych w historii Polski, w których uczestniczył, a także zabytkach architektury sakralnej, miejskiej i zamkach z tego okresu; elementy zawarte w komiksie umożliwiają takie konstruowanie edukacji regionalnej, która prowadzi do kształtowania wśród uczniów tożsamości indywidualnej i regionalnej, a jednocześnie otwiera ich na tolerancję wobec innych grup kulturowych oraz na tożsamość ogólnonarodową i kontynentalną; komiks stanowi twórczą przestrzeń do refleksji nad wartościami kulturowymi regionu.

Edukacja regionalna – ujęcie teoretyczne

W Polsce edukacja regionalna, jej założenia i cele zostały ukształtowane na przełomie XX/XXI w. W 1995 r. Minister Edukacji Narodowej wydał rozporządzenie pt. *Dziedzictwo kulturowe w regionie*, w którym zaznaczył potrzebę uwzględnienia w procesie dydaktycznym takich treści, jak: region, pochodzenie nazw miast i miejscowości, gwary lokalnej oraz charakterystyki krajobrazu przyrodniczo-kulturowego poszczególnych obszarów Polski⁶. W 1999 r. wprowadzono do przestrzeni edukacyjnej szkoły programy międzyprzedmiotowe pod hasłem edukacja regionalna. Następnie w 2009 r. edukacja regionalna została zaliczona do ścieżek podstawy programowej w poszczególnych obszarach wiedzy oraz zakresach edukacyjnych skierowanych do przedszkoli i szkół⁷.

Od wielu lat toczy się dyskusja nad potrzebą wdrażania edukacji regionalnej do programów nauczania na różnych poziomach kształcenia. W rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z 2012 r. określono potrzebę budowania u dzieci postaw obywatelskich, poczucia przynależności społecznej, a także szacunku wobec

⁵ K. Rubacha, *Metodologia...*, s. 259–281.

⁶ S. Bednarek (red.), *Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w zreformowanej szkole: materiały dla nauczycieli*, Wrocław 1995, s. 15.

⁷ I. Lewandowska, *Gwara warmińska jako wyraz niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Ewolucja zjawiska na przestrzeni dziejów* [w:] *Stosunki polsko-niemieckie w ćwierćwiecze od podpisania traktatu o dobrym sąsiedztwie. Kultura – oświata – gospodarka*, red. K. Gładkowski, E. Gładkowska, T. Gajowniczek, Olsztyn 2018, s. 139.

tradycji i kultury narodowej oraz krajobrazu Polski i poszczególnych regionów, w tym innych kultur⁸. Jednakże już w 2014 r. deklarowano, iż szkoły i przedszkola powinny być miejscem umożliwiającym dzieciom i młodzieży pielęgnowanie własnej odrębności kulturowej przede wszystkim w takich sytuacjach, gdy społeczność szkoły zalicza się do mniejszości etnicznej, narodowej oraz społecznej. Dzięki takiemu ujęciu problematyki edukacja regionalna została przypisana do obszarów kształcenia w zakresie społecznym, muzycznym, przyrodniczym i plastycznym⁹.

Kolejne zmiany podstawy programowej z 2017 r. edukację regionalną skierowały ku wsparciu rozwoju tożsamości dziecka w ujęciu społeczno-kulturowym. Zaznaczano jednak, że proces ten nie może odbywać się bez pomocy rodziny, środowisk i organizacji społecznych. Powinien być realizowany poprzez organizację różnego rodzaju zajęć prowadzących dzieci i młodzież do zadomowiania się w kulturze lokalnej, mniejszości narodowej lub etnicznej. Podczas gdy cel kształcenia ogólnego to podążanie za formowaniem w uczeniu poczucia tożsamości indywidualnej, historycznej, kulturowej, etnicznej czy też narodowej¹⁰. W 2019 r. Ministerstwo Edukacji Narodowej uznało edukację regionalną za integralny i obligatoryjny element kształcenia ogólnego¹¹.

Edukacja regionalna rozumiana jako koncepcja pedagogiczna posiada dzisiaj wiele ujęć teoretyczno-praktycznych. Podkreśla rolę dziedzictwa kulturowego w procesie dydaktycznym, traktując go jako element determinujący tożsamość indywidualną i społeczną jednostki oraz umożliwiający integrację europejską i zakorzenienie w Małej Ojczyźnie¹².

Dzierżymir Jankowski (1990) postrzega edukację regionalną w kategorii orientacji edukacji ogólnej, która wprowadza człowieka oraz małe grupy społeczne w rzeczywistość społeczno-kulturalną regionu i środowiska lokalnego, w tym w tradycję. Do jej podstawowych zadań należy wzbudzenie u dzieci i młodzieży poczucia tożsamości lokalnej oraz regionalnej¹³. Jankowski podkreśla, że edukacja

⁸ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół (Dz. U. 2012, poz. 977).

⁹ Rozporządzenie z dnia 30 maja 2014 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół (Dz.U. 2014, poz. 803).

¹⁰ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej (Dz.U. 2017, poz. 356).

¹¹ Odpowiedź na interpelację nr 29897 w sprawie wprowadzenia w szkołach podstawowych lekcji historii regionalnej, Warszawa 2019.

¹² M. Grabowski, *Edukacja regionalna w kontekście teoretycznym*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce” 2010, nr 12, s. 8.

¹³ D. Jankowski, *Edukacja regionalna jako czynnik regionotwórczy* [w:] *Regionalizm polski*, red. Z. Dąbrowski, A. Kociszewski, Ciechanów 1990, s. 101–113.

regionalna pielęgnuje i wzmacnia więzi między jednostką a grupami odniesienia¹⁴. Prowadzi także do zorganizowanych i celowych, a także spontanicznych „zabiegów osobotwórczych i grupotwórczych”¹⁵.

Według Piotra P. Petrykowskiego (2003) edukacja regionalna wiąże się z powrotem do źródeł każdego człowieka w ujęciu teoretyczno-metodycznym. Jest to także świadomy powrót do źródeł własnej kultury w perspektywie antropologiczno-społecznej oraz do zapomnianych tożsamościowych przestrzeni rodzinnych, etnicznych, etniczno-regionalnych. Edukacja regionalna pozwala na wgląd w struktury narodowe i ogólnoludzkie, prowadzące do zadomowienia się w wartościach kultury regionu i odczucia odmienności w kategorii My – Wy – Oni. Umożliwia wzięcie odpowiedzialności za dobór treści w procesie kształcenia z zakresu wiedzy o regionie oraz za zastosowanie kodów językowych będących sposobem na poznawanie i pojmowanie świata¹⁶.

Na znaczenie języka, w szczególności etnicznego i narodowego, w pracy dydaktycznej zwraca uwagę Kazimierz Kossak-Głównzewski (1999). Uznaje on najbliższe otoczenie jednostki za świat globalny, gdzie regionalizm ukierunkowany jest na aktywne rozumienie świata. Regionalność natomiast uważa za kategorię teoretyzującą procesy zachodzące w regionie¹⁷.

Stanisław Gawlik (1996) edukację regionalną definiuje jako uporządkowany i logiczny system składający się z trzech struktur: dydaktycznej, wychowawczej i opiekuńczej. Pierwsza z nich odpowiada za rozwój różnych typów inteligencji, w tym za wiedzę o środowisku lokalnym. Skupia się na formowaniu postaw twórczych przy jednoczesnym wzbogacaniu własnej osobowości. Odgrywa również znaczenie w kształtowaniu się struktur psychofizycznych dziecka oraz kreowaniu otaczającego go świata. W obszarze wychowawczym uczeń nabywa odpowiedzialności za siebie oraz za dziedzictwo kulturowe regionu. Jest świadomy potrzeby pomnażania dorobku kulturowego przeszłych pokoleń. Ważne jest, aby (zdaniem S. Gawlika) procesu dydaktyczno-wychowawczego nie zamykać tylko w murach szkolnych. Poznawanie historii lokalnej uświadamia dzieciom i młodzieży, iż w życiu człowieka znaczenie odgrywa budowanie poczucia przynależności wspólnotowej – tożsamości zbiorowej przy zachowaniu tolerancji wobec innych kultur i grup społecznych¹⁸.

U Marka S. Szczepańskiego (1999) edukacja regionalna przedstawiana jest w postaci koncepcji kręgów wiedzy, a jej elementami składowymi są poszczególne obszary wiadomości, które winny zostać przekazane społecznościom lokalnym. Należą do nich

¹⁴ K. Lisowska, *Gwara a tożsamość kulturowa przedszkolaków – na przykładzie placówek przedszkolnych z terenu województwa warmińsko-mazurskiego*, „Podstawy Edukacji” 2019, nr 12, s. 160.

¹⁵ P.P. Petrykowski, *Edukacja regionalna. Problemy podstawowe i otwarte*, Toruń 2003, s. 51.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ K. Kossak-Głównzewski, *Regionalizacja nauczania i edukacja regionalna na Kaszubach. Założenia teoretyczne, historia, dylematy postkolonialnej współczesności* [w:] *Edukacja regionalna mniejszości narodowych i etnicznych. Z wybranych rozwiązań edukacyjnych Białorusinów, Fryzów, Niemców, Sami i Kaszubów*, red. K. Kossak-Głównzewski, Gdańsk 1999, s. 101–115.

¹⁸ S. Gawlik, *Tradycyjność i współczesność w pojmowaniu regionalizmu* [w:] *Szkola a regionalizm*, red. A. Kociszewski, A. Omelaniuk, A. Pilarczyk, Ciechanów 1996, s. 92–99.

- wiedza o regionalnym środowisku przyrodniczym i ekorozwoju – mikroekologia i mezoekologia;
- wiedza o lokalnej topografii – mikrogeografia, mezogeografia;
- wiedza o regionalnych wydarzeniach, bohaterach, uwarunkowaniach politycznych – historia regionalna;
- wiedza o kulturze, przemianach w strukturze etnicznej i religijnej społeczności – socjologiczna wiedza o społeczności regionalnej;
- gwara regionalna;
- kultura materialna, tzn. urbanistyka i architektura oraz regionalna twórczość artystyczna czy też rzemiosło¹⁹.

Jerzy Nikitorowicz (2011) odnosząc się do założeń P. Petrykowskiego (2003) i S.M. Szczepańskiego (1999), określa istotę edukacji regionalnej, która skupia się na wyposażeniu ucznia w wiedzę, ale także zapoznaniu i uwrażliwieniu, wspieraniu oraz wzmacnianiu, jak również ochronie świata wartości rdzennych. Jednocześnie wdraża ona do kultuwowania oraz realizacji „celowych działań na rzecz kształtowania pełnych postaw przejmowania tradycji od poprzednich pokoleń, świadomego kształtowania więzi z „ojczyzną prywatną”, ze światem pierwotnego zakorzenienia”²⁰. W trakcie edukacji regionalnej jednostka nabywa kompetencje w zakresie kultury oraz języka grupy odniesienia. Kształtuje szacunek do dziedzictwa kulturowego – tradycji i obyczajów²¹.

Edukacja regionalna prowadzi do dialogu wzmacniającego siły jednostki za pośrednictwem poznania i zrozumienia siebie, a także zaznajomienia z najbliższą kulturą. Uczeń jest w stanie dostrzec własną odmienność, a jednocześnie wyzwolić w sobie chęć współpracy, tolerancji i zrozumienia drugiego człowieka. W ten sposób proces edukacyjny pozwala jednostce na ciągłe doskonalenie oraz rozwój własnej świadomości i twórczości. Oddziaływanie edukacji, której podstawę stanowią wzajemne wpływy i interakcje jednostek oraz grup, wykorzystujące ich kompetencje oraz doświadczenia, umiejętności, siły i możliwości, czynią dzieci i młodzież zdolnymi do aktywnej samorealizacji oraz formowania niepowtarzalnej tożsamości indywidualnej i zbiorowej²².

Cechą edukacji regionalnej jest więc zatem odchodzenie od separatyzmu i etnocentryzmu. Do jej zadań natomiast należy ukierunkowanie jednostki na tożsamość otwartą – wielopoziomową – wielopłaszczyznową identyfikowaną z rodzinną, społecznością lokalną, parafialną, regionalną, ale także z przestrzenią narodową, kulturową, państwową oraz kontynentalną i planetarną, zdążanie ku wiedzy o ojczyźnie lokalnej, ale także ku emocjonalnemu związkowi z „Małą Ojczyzną” i przywiązaniu do niej, a przez to kształtowanie jej struktury²³.

¹⁹ S.M. Szczepański, *Tożsamość regionalna – w kręgu pojęć podstawowych* [w:] *Badania nad tożsamością regionalną. Stan i potrzeby*, red. A. Matczak, Łódź–Ciechanów 1999, s. 7–17.

²⁰ Tamże, s. 24.

²¹ Tamże.

²² Tamże, s. 26.

²³ Tamże.

Kultura zawarta w procesie edukacji regionalnej pomaga dzieciom i młodzieży dostrzec własną odmienną i zrozumieć siebie, ale także zwraca uwagę na potrzebę porozumienia i współpracy z innymi²⁴. W ten sposób edukacja regionalna staje się poniekąd edukacją środowiskową otwierającą młodego człowieka na tolerancję i pluralizm kulturowy. Uczeń bowiem powinien godzić postawy regionalizmu z uniwersalizmem, przyswajać wartości płynące z odmiennych kultur, nie odrzucając przy tym struktur rodzinnych²⁵.

J. Nikitorowicz (2011) podkreśla, iż trzeba tak organizować edukację regionalną, aby jednostce „wchodzącej w makroświat pozwolić na mikroświecie budować”²⁶. W związku z tym treści edukacji powinny dotyczyć regionalnych przestrzeni: krajobrazu, architektury, zabytków kultury duchowej i materialnej, gwary, folkloru, legend, sztuki ludowej, historii, wiedzy o lokalnych bohaterach oraz wydarzeniach. Należy odnosić je również do kontaktów międzyludzkich, obyczajowości oraz przekazów międzypokoleniowych, a także do tradycji obcowania z przyrodą i życia według rytmu przyrody²⁷.

Kanałami przekazu elementów edukacji regionalnej są formy bezpośrednie i pośrednie oraz pisemne i mówione czy również spotkania grupowe i indywidualne. Zaliczymy do nich uczestnictwo w uroczystościach, konkursach piosenki regionalnej i z zakresu wiedzy o regionie oraz wycieczkach. Wiedza może być przekazywana poprzez organizowanie sal dziedzictwa kulturowego, izb tradycji, kąciaków kultury oraz gier i zabaw z wykorzystaniem lokalnego folkloru i wystaw o tematyce regionalnej czy też w trakcie wykonywania prac na rzecz środowiska lokalnego²⁸.

Edukacja regionalna powinna być ukierunkowana na wykształcenie w uczniach poczucia tożsamości regionalnej za pośrednictwem czynnego angażowania się w funkcjonowanie środowiska rodzimego i uwewnętrzniania treści i wartości lokalnych²⁹. Szkoła staje przed zadaniem realizacji takich działań, które umożliwią interakcję emocjonalną dzieci i młodzieży z „Małą Ojczyzną” przy jednoczesnym otwarciu się i tolerancyjności wobec odmienności, inności kulturowej³⁰. Uczeń musi zrozumieć, że każdy w społeczeństwie regionalnym otrzymuje rolę/zadania do wykonania³¹.

²⁴ J. Nikitorowicz, *Etnopedagogika w kontekście wielokulturowości i ustawicznie kształtującej się tożsamości*, Kraków 2017, s. 130.

²⁵ J. Sacharczuk, A. Szwarz, *Kultura regionu – inspiracje i kierunki rozwoju edukacji regionalnej we współczesnej szkole*, „Kultura i Edukacja” 2019, nr 3(125), s. 250.

²⁶ J. Nikitorowicz, *Edukacja regionalna jako podstawa...*, s. 27.

²⁷ Tamże.

²⁸ Tamże.

²⁹ Z. Kłodnicki, *O sposobach gromadzenia materiałów z zakresu regionalnego dziedzictwa kulturowego* [w:] *Edukacja regionalna: dziedzictwo kulturowe w zreformowanej szkole*, red. S. Bednarek, Wrocław 1999, s. 72–93.

³⁰ P. Kowolik, *Edukacja regionalna w przedszkolu i klasach młodszych szkoły podstawowej*, Kielce 2006, s. 34.

³¹ J. Suchodolska, *Pedagogia o potrzebie edukacji regionalnej* [w:] *Szkoła na pograniczach*, red. T. Lewowicki, A. Szczurek-Boruta, Katowice 2000, s. 25.

Treść komiksu

Czytelnik rozpoczynając przygodę z przewodnikiem włączony zostaje (jak mówi sam tytuł) w podróż – wędrowkę, którą odbywają fikcyjni bohaterowie – czteroosobowa rodzina. Poznaje ona miejsca związane z Mikołajem Kopernikiem znajdujące się w województwie warmińsko-mazurskim wpisane w Szlak Kopernikowski. Aglomeracje stanowią o dziedzictwie kulturowym tego regionu, a ich dzieje na stałe wpisały się do historii ogólnopolskiej i światowej.

Rys. 1. Okładka

Źródło: https://issuu.com/ow-pruthenia/docs/wedrowki_z_mkopernikiem_int (dostęp: 23.06.2024).

Swoją wędrowkę zaczynają w Lubawie, skąd przenoszą się do Olsztyna, dalej do Lidzbarka Warmińskiego i Braniewa, a potem do Fromborka i Elbląga.

Wizyta w każdej miejscowości na Szlaku Kopernikowskim rozpoczyna się od zwiedzania obiektów architektury sakralnej, zabudowań miejskich i zamków w perspektywie współczesnej (tabela 1). Rodzina bierze także udział w wydarzeniach odnoszących się do historii regionu, takich jak turnieje rycerskie, oraz odwiedza obiekty obecnie wpisujące się w krajobraz turystyczny Warmii i Mazur, np. łożyska solankowe w Lidzbarku Warmińskim czy też planetarium we Fromborku oraz muzea.

Mapa 1. Trasa wędrówki z Mikołajem Kopernikiem

Źródło: opracowanie własne.

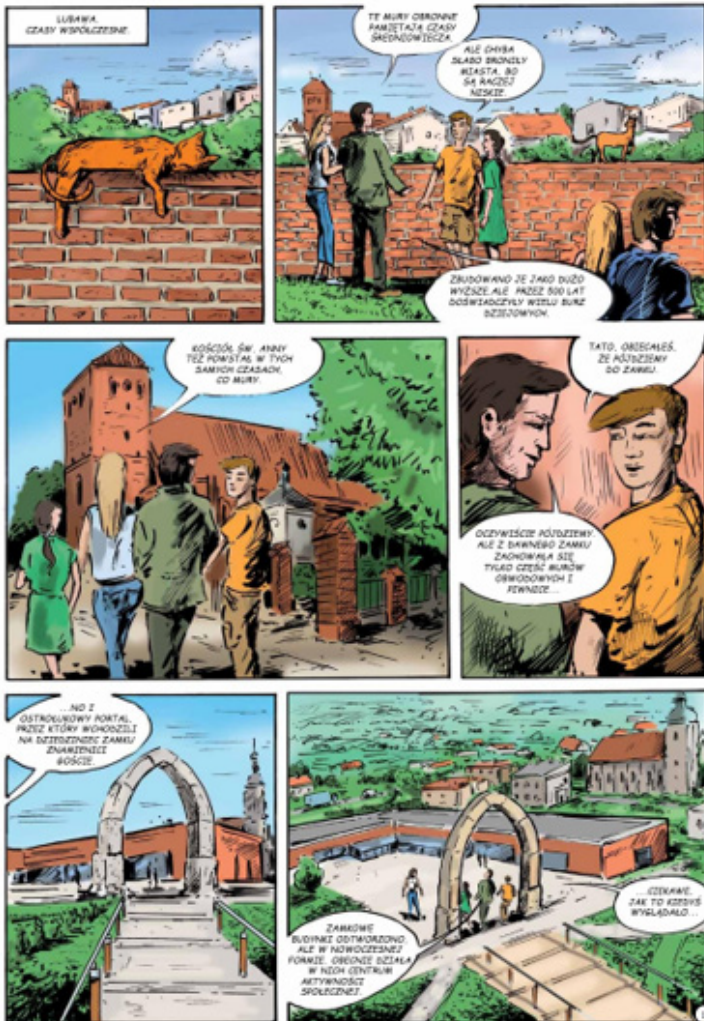
Tabela 1. Obiekty w przewodniku

Miejscowość	Rodzaj obiektu				
	Świątynia	System wałów i murów	Zamek	Zabudowa miejska	Pomnik/grób
Lubawa	Kościół św. Anny	Pozostałości murów miejskich	Ruiny zamku Biskupów Chełmińskich		
Olsztyn	Katedra św. Jakuba		Zamek Kapituły Warmińskiej	Stary ratusz; Rynek miejski	Pomnik Mikołaja Kopernika
Lidzbark Warmiński			Zamek Biskupów Warmińskich		
Braniewo	Kościół św. Krzyża; Kościół św. Katarzyny		Wieża Bramna	Collegium Hosianum	
Frombork	Archikatedra Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Andrzeja				Pomnik i grób Mikołaja Kopernika
Elbląg	Katedra św. Mikołaja; Kościół: św. Ducha, św. Mikołaja, Maryi Panny	Brama Targowa			Figurka Piekarczyka

Źródło: opracowanie własne.

Podczas zwiedzania każdej miejscowości rodzina oczami wyobraźni przenosi się za pomocą „wehikułu” do czasów Kopernika. Wówczas możemy mieć wrażenie, że naprawdę spotyka Mistrza, któremu towarzyszy kot. Jest on jednocześnie symbolem kontaktów pomiędzy różnymi światami, w tym przypadku epokami, ale również ulubionym zwierzęciem Kopernika. Kot wprowadzany jest także

w częściach komiksu dotyczących współczesnej wędrowki Szlakiem Kopernikowskim. Jest cichym bohaterem i przewodnikiem.

Źródło: https://issuu.com/ow-pruthenia/docs/wedrowki_z_mkopernikiem_int (dostęp: 23.06.2024).

Podróż na łamach komiksu to także odzwierciedlenie biografii i dzieł Kopernika. Wybrzmiewa ona podczas dialogów prowadzonych pomiędzy członkami rodziny, a także bohaterami historycznymi, kiedy czytelnik przenosi się w odległe czasy. W związku z tym w Lubawie Kopernik spotyka Jerzego Retyka z Wittenbergi

(niemieckiego uczonego, matematyka, astronoma i lekarza), z którym współpracował po przybyciu do Fromborka w 1539 r. Tak jak na kartach komiksu tak też w rzeczywistości Kopernik udostępnił mu swoje dzieło *De Revolutionibus*.

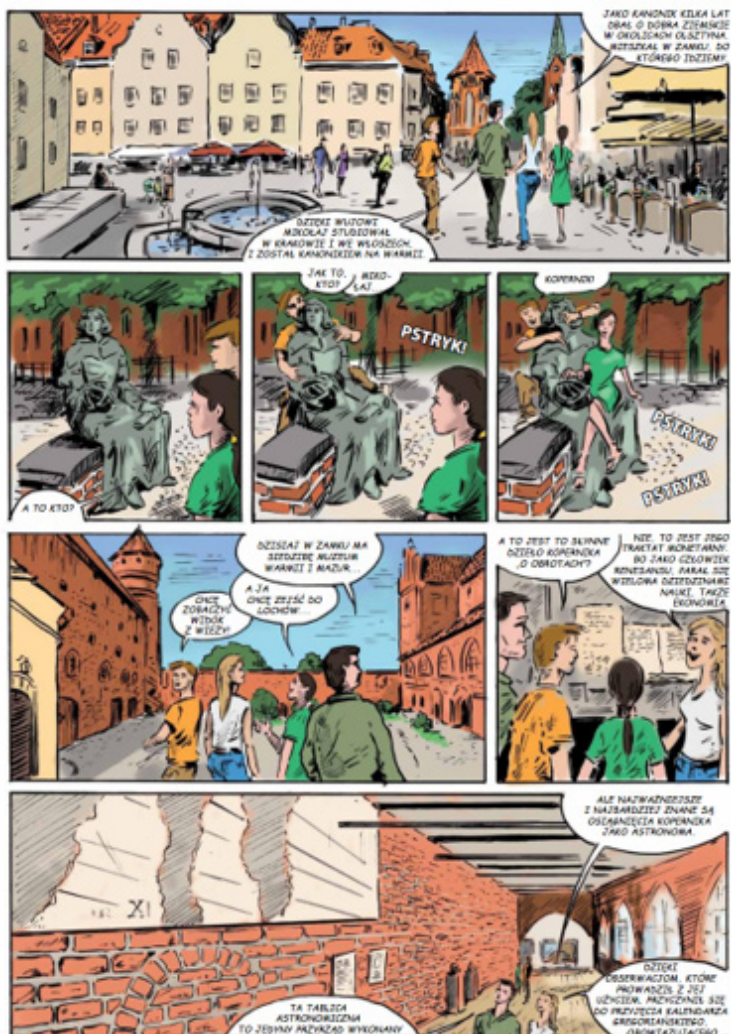

Rys. 3. Kopernik spotyka się z Retykiem

Źródło: https://issuu.com/ow-pruthenia/docs/wedrowki_z_mkopernikiem_int (dostęp: 23.06.2024).

W przewodniku zobrazowano przybycie Mistrza w 1516 r. do olsztyńskiego zamku, gdzie objął on urząd administratora dóbr kapituły warmińskiej, która zarządzała również takimi ośrodkami jak Pieniężno i Frombork. W trakcie pobytu

w Olsztynie, między rokiem 1615 a 1521, wykonał tablicę służącą do obliczeń długości roku astronomicznego i przysłużył się do powstania kalendarza gregoriańskiego obowiązującego do dzisiaj (zabytek zachował się do naszych czasów). W komiksie zwrócono uwagę na koligacje rodzinne Kopernika z biskupem warmińskim Łukaszem Watzenrode (był wujem Mistrza), który pomógł mu w osiągnięciu wykształcenia i stanowiska wśród kanoników warmińskich.

Rys. 4. Zwiedzanie olsztyńskiego rynku

Źródło: https://issuu.com/ow-pruthenia/docs/wedrowki_z_mkopernikiem_int (dostęp: 23.06.2024).

Rys. 5. Kopernik człowiekiem renesansu

Źródło: https://issuu.com/ow-pruthenia/docs/wedrowki_z_mkopernikiem_int (dostęp: 23.06.2024).

Wędrowka po Lidzbarku Warmińskim skupia się na przedstawieniu Mistrza jako człowieka renesansu, który był jednocześnie doskonałym lekarzem, a także tłumaczem dzieł starożytnych na język łaciński, takich jak *Teofilakt Symokatta* – bizantyjskiego historyka z Egiptu. Natomiast zwiedzanie Braniewa to przeniesienie się do wydarzeń z początku roku 1520, kiedy to Albrecht Hohenzollern, korzystając z uczestnictwa wszystkich mieszkańców we mszy noworocznej, zajął to miasto podstępem. Czytelnik dowiadyuje się, iż uczestniczy w zwiedzaniu najstarszego miasta na Warmii oraz Collegium Hosianum, tzn. pierwszej szkoły na ziemiach

polskich założonej przez jezuitów w XVI w. We Fromborku zaś bohaterowie rozmawiają o rozterkach, które targały Kopernikiem w momencie tworzenia teorii heliocentrycznej – jego obawach, czy świat jest gotowy na zmianę dotychczasowego myślenia o świecie i wszechświecie.

Rys. 6. Obyczajowość w XVI w.

Źródło: https://issuu.com/ow-pruthenia/docs/wedrowki_z_mkopernikiem_int (dostęp: 23.06.2024).

Na zakończenie odbiorca ma możliwość udziału w wydarzeniu znaczącym w historii Polski i biskupstwa warmińskiego. W 1504 r. bowiem mieszkańcy miasta Elbląga złożyli uroczysty hołd królowi Aleksandrowi Jagiellończykowi.

Spotkanie z Kopernikiem za pośrednictwem komiksu to także możliwość przyglądania się jego codziennym obowiązkom jako kanonika, zarządcy i obrońcy grodów warmińskich. To pośrednie doświadczanie obyczajowości ludności żyjącej w XVI w. poprzez zapoznanie się z wyglądem ich strojów, fryzur, wyposażeniem izb czy też karczm. Czytelnik włączony w wydarzenia odgrywane się na kartach przewodnika spotyka rycerzy polskich oraz członków zakonu krzyżackiego.

Przewodnik kończy się rozmową rodziny – bohaterów współczesnych o zasięgu działalności Mikołaja Kopernika na Warmii i Mazurach oraz innych obszarach Polski. Świadectwem tego jest rozłożystość Szlaku Kopernikowskiego na 590 km w województwach: warmińsko-mazurskim, pomorskim i kujawsko-pomorskim.

Znaczenie elementów komiksu w edukacji regionalnej

Posiłkując się koncepcją edukacji regionalnej J. Nikitorowicza, który podkreśla wartość poglądów P.P. Petrykowskiego i M. Szczepańskiego, uznać należy, iż analizowany komiks może przyczynić się do budowania makroświata ucznia na podwalinach jego mikroświata.

Za pośrednictwem przewodnika przekazywane są treści odnoszące się do wydarzeń historycznych, które miały miejsce na obecnym obszarze województwa warmińsko-mazurskiego oraz o bohaterach biorących w nich udział. Uczeń wchodzi w kreowany w ten sposób „świat”, wzbogaca swoją wiedzę, podnosi świadomość znaczenia regionu w historii Polski, zakorzenia się w jej tradycji. Doświadcza kultury, która umożliwia mu identyfikację z określoną wspólnotą, tym bardziej że postacie i wydarzenia przedstawiane w przewodniku odegrały rolę w dziejach całej Polski, Europy i Świata.

Dzieci i młodzież mogą otworzyć się na postrzeganie siebie jako członków społeczności lokalnej, europejskiej czy światowej, wskazywać na to, co ich łączy i dzieli z innymi grupami społecznymi, rozumować w kategoriach Ja – My – Wy – Oni, tzn. kształtować własną tożsamość, a jednocześnie charakteryzować się przynależnością do rodziny, konkretnej grupy odniesienia, zauważając jej granice. Być nastawionym na dialog i współpracę z przedstawicielami odmiennych kultur oraz otwierać się na ich doświadczenia.

Kolejnym aspektem jest poznawanie (za pośrednictwem komiksu) architektury regionu. To nie tylko przyswojenie nazw i rodzajów obiektów, ale również zrozumienie ich roli dla kultu religijnego, tradycji lokalnej oraz obronności ziem Warmii i Mazur w XVI w. To także uświadomienie sobie przez uczniów potrzeby zachowania i ochrony dziedzictwa materialnego regionu – śladów minionych epok i życia pokoleń. Takie postrzeganie otaczającego świata powoduje, iż dzieci i młodzież mają szansę budować wartości na doświadczeniach poprzednich generacji, a także stawać się otwartymi na inne przestrzenie kulturowe – wielopłaszczyznowe kształtowanie własnych przekonań.

Przewodnik umożliwia również zapoznanie się z obyczajowością ludności żyjącej w XVI w. Stanowi swoistą formę przeniesienia w świat wierzeń, a dzięki ułożonym dialogom i przygotowanym rysunkom uczeń może poznać elementy stroju kanoników, rycerzy oraz zobaczyć wyposażenie izb i karczm. Uświadamia sobie w ten sposób dynamizm rozwoju techniki, społeczeństw oraz zdomawia się w kulturze rodzimej, a jednocześnie jest gotów na dalsze przyswajanie wartości i doznawanie doświadczeń. Rozumie potrzebę ochrony dziedzictwa niematerialnego regionu.

Fabula przewodnika powoduje, iż dzieci i młodzież mogą dostrzec dzieła Kopernika, zrozumieć ich znaczenie dla tradycji lokalnej i światowej. Ugruntowują swoją na temat Szlaku Kopernikowskiego w Polsce i jego miejsca w kształtowaniu szacunku wobec narodowego dziedzictwa kulturowego. Zauważają instytucje kultury w swoim regionie, takie jak muzea czy planetaria i rozumieją ich zadania i funkcje w budowaniu świadomości historycznej społeczności lokalnej.

Edukacja regionalna za pośrednictwem analizowanego komiksu może stanowić jedną z dróg wykorzystywanych w procesie kształcenia do formowania w uczniach poczucia tożsamości indywidualnej, a tym samym do podkreślenia swojej wyjątkowości, jednocześnie rozwijać w dzieciach i młodzieży tożsamość społeczną – kulturową – regionalną, ale także narodową i kontynentalną.

Potencjał wykorzystania komiksu w edukacji regionalnej w przestrzeni szkolnej

Szkoła to miejsce, w którym krzyżują się drogi jednostek i ich rodzin o różnych doświadczeniach życiowych, prezentowanych wartościach i podłożach kulturowych. Jednocześnie to przestrzeń budowania wspólnoty, której przedstawiciele nabywają schematy działań, przyswajają wiedzę historyczną oraz tradycję lokalną, a tym samym zdomawiają się. Prezentowany komiks może zostać wykorzystany w szkole dzięki wykorzystaniu następujących formy pracy (dostosowanych do wieku i poziomu rozwoju odbiorców): wycieczka oraz wirtualna wycieczka z wykorzystaniem przewodnika; spotkanie z komiksem, warsztaty tworzenia komiksu, konkurs z wystawą.

1. Wycieczka na podstawie przewodnika

W trakcie realizacji przedsięwzięcia powinny zostać przygotowane przez nauczyciela specjalnie zadania do wykonania. Dla młodszych uczniów może to być karta pracy z krzyżówką, której hasła odkrywamy podczas zwiedzania kolejnych aglomeracji miejskich, lub puzzle do zdobycia w poszczególnych miejscach podróży. Starsze dzieci i młodzież powinny brać udział w opowieści o zwiedzanych przestrzeniach i dostarczać całej grupie informacji o wydarzeniach, które miały w nich miejsce, a także o związanych z nimi postaciach.

2. Wirtualna wycieczka z wykorzystaniem przewodnika

Forma ta przeznaczona jest dla każdej grupy wiekowej. Różnicowaniu będzie podlegało zaangażowanie uczniów w jej realizację w zależności od poziomu kształcenia. Należy wziąć pod uwagę, aby dzieci starsze i młodzież przygotowały określone łącza internetowe do wskazanych miejsc historycznych w regionie i dokonały ich przedstawienia reszcie klasy. Z młodszymi uczniami można przeprowadzić dyskusje na temat zwiedzanych obiektów i związanych z nimi wydarzeń historycznych oraz postaci. Następnie dzieci mogą wykonać prace plastyczne obrazujące to, co zapamiętały, czego się dowiedziały.

3. Spotkanie z różnymi formami komiksu historycznego odnoszącego się do regionu

Spotkanie z komiksem stanowi okazję do przyswojenia wiedzy o różnych wydarzeniach dotyczących regionu, poznania bohaterów i miejsc związanych z tradycją społeczności lokalnej. To także przeniesienie się uczniów do odległych czasów dzięki próbie zrozumienia mentalności oraz doświadczeń, jakie określiły funkcjonowanie minionych pokoleń. To również prosta forma przekazu, która może uwrażliwić dzieci i młodzież na wielorakie sposoby ilustrowania i komunikowania własnych przeżyć oraz przemyśleń odnoszących się do środowiska społeczno-kulturowego regionu.

Organizując spotkanie z komiksem, należy wziąć pod uwagę takie publikacje, które przenoszą czytelnika nie tylko w świat historii i tradycji, ale również otwierają młodego człowieka na przestrzeń pełną wartości kulturowych.

4. Warsztaty tworzenia komiksu historycznego odnoszącego się do regionu wraz z przygotowaniem egzemplarzy komiksu

Wspólne tworzenie komiksu przez dzieci i młodzież może odbywać się w tych samych grupach wiekowych bądź też w mieszanych, gdzie uczniowie mają szansę na wymianę poglądów, dyskusję i refleksję nad nurtującymi ich pytaniami z zakresu doświadczanych schematów kulturowych w domu i w szkole. Jest to doskonała forma pracy ukierunkowująca jednostkę na tolerancję, czerpanie od innych i nawiązywanie interakcji oraz tworzenie kulturowej wspólnoty odniesienia. Praca nad komiksem stanowi drogę ucznia do zrozumienia i zdomowienia się w sieci powiązań kulturowych. Buduje więc jego tożsamość zarówno indywidualną, jak i zbiorową, a jednocześnie umożliwia mu konstruowanie tożsamości ogólnonarodowej, kontynentalnej i planetarnej.

5. Konkurs na komiks o tematyce regionalnej z podsumowującą wystawą

Komiks to forma wyrazu własnych przemyśleń uczniów o historii i tradycji regionu. Przenosi zarówno twórcę, jak i odbiorcę do świata minionych pokoleń, ale pozwala na zrozumienie znaczenia kultury w kształtowaniu wartości każdego człowieka. Jest charakterystycznym sposobem na zakorzenianie się w lokalności i konstruowanie świadomości potrzeby ochrony dziedzictwa „Małych Ojczyzn”. Wystawa pozwala na ekspresję oraz na wyraz refleksji dzieci i młodzieży.

Wnioski

Prezentowany komiks to niewątpliwie interesująca forma przewodnika po Szlaku Kopernikowskim w województwie warmińsko-mazurskim oraz sposób na przedstawienie zarówno dziejów Mikołaja Kopernika, jak i wydarzeń o znaczeniu historycznym na Warmii i Mazurach.

Jest to zatem doskonałe narzędzie w pracy na rzecz edukacji regionalnej, które pozwala w przestrzeni szkolnej na wychodzenie poza utarte rozwiązania dydaktyczne, a jednocześnie umożliwia nauczycielom na różnych poziomach kształcenia przygotowanie dzieci i młodzieży do otwartości na doświadczenia i wartości kulturowe.

Uczeń za pośrednictwem komiksu może przenieść się w czasy minionych pokoleń, nabyć wiedzę o regionie, a także o historii Polski, poznać wybrane aspekty obyczajowości i kultury. W ten sposób wkracza na drogę zadomowienia, utożsamiania się ze społecznością lokalną. Tworzy także własną strukturę tożsamościową, którą osadza w grupie odniesienia, w kulturze lokalnej. Swoją mikroświat buduje na poczuciu ochrony i pomnażania dziedzictwa kulturowego regionu, a przez to rozumie potrzebę współpracy pomiędzy przedstawicielami innych kultur.

Wykorzystanie komiksu w edukacji regionalnej w szkole to szansa na odkrycie przed dziećmi i młodzieżą przestrzeni społeczno-kulturowej charakteryzującej dzisiejszy obszar województwa warmińsko-mazurskiego oraz na wywołanie zdziwienia, jak wiele możemy czerpać z poprzednich generacji. To również wdrożenie procesu twórczego, w którym każdy z uczniów może wyrazić własną ekspresję oraz poznać przemyślenia innych poprzez wspólne zwiedzanie.

Zajęcia realizowane za pośrednictwem komiksu umożliwiają stworzenie w szkole miejsca do dyskusji, wymiany myśli i doświadczeń w zakresie przeżywanej – doznawanej – zakorzenianej kultury, miejsca, w którym dzieci i młodzież przechodzą od tożsamości indywidualnej do społecznej, a dalej do regionalnej i kulturowej aż do narodowej, kontynentalnej i planetarnej.

Jednocześnie prezentowany potencjał wykorzystania komiksu w pracy na rzecz edukacji regionalnej w szkole wymaga w dalszych badaniach:

- – uściślenia form i metod pracy, gdyż działania edukacyjne z komiksem należy wdrożyć w konkretnej grupie odbiorców, biorąc przy tym pod uwagę pochodzenie uczniów, w szczególności tam gdzie występują klasy wielonarodowościowe;
- – obserwacji reakcji czytelnich, w tym wrażeń przez uczniów emocji;
- – ustalenia stosunku dzieci i młodzieży do bohaterów komiksu oraz sposobu konfrontowania sytuacji, w jakich się znaleźli, z własnymi doświadczeniami.

Ostatnim krokiem powinno być przygotowanie odpowiedniego scenariusza zajęć z uwzględnieniem wieku i poziomu rozwoju uczestników.

Bibliografia

- Bednarek S. (red.), *Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w zreformowanej szkole: materiały dla nauczycieli*, Wrocław 1995.
- Gawlik S., *Tradycyjność i współczesność w pojmowaniu regionalizmu* [w:] *Szkoła a regionalizm*, red. A. Kociszewski, A. Omelaniuk, A. Pilarczyk, Ciechanów 1996.
- Grabowski M., *Edukacja regionalna w kontekście teoretycznym*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce” 2010, nr 1–2.
- Jankowski D., *Edukacja regionalna jako czynnik regionotwórczy* [w:] *Regionalizm polski*, red. Z. Dąbrowski, A. Kociszewski, Ciechanów 1990.
- Kłodnicki Z., *O sposobach gromadzenia materiałów z zakresu regionalnego dziedzictwa kulturowego* [w:] *Edukacja regionalna: dziedzictwo kulturowe w zreformowanej szkole*, red. S. Bednarek, Wrocław 1999.
- Kowolik P., *Edukacja regionalna w przedszkolu i klasach młodszych szkoły podstawowej*, Kielce 2006.
- Kossak-Główczewski K., *Regionalizacja nauczania i edukacja regionalna na Kaszubach. Założenia teoretyczne, historia, dylematy postkolonialnej współczesności* [w:] *Edukacja regionalna mniejszości narodowych i etnicznych. Z wybranych rozwiązań edukacyjnych Białorusinów, Fryzów, Niemców, Sami i Kaszubów*, red. K. Kossak-Główczewski, Gdańsk 1999.
- Lewandowska I., *Gwara warmińska jako wyraz niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Ewolucja zjawiska na przestrzeni dziejów* [w:] *Stosunki polsko-niemieckie w ćwierćwiecze od podpisania traktatu o dobrym sąsiedztwie. Kultura – oświata – gospodarka*, red. K. Kossak-Główczewski, Olsztyn 2018.
- Lisowska K., *Gwara a tożsamość kulturowa przedszkolaków – na przykładzie placówek przedszkolnych z terenu województwa warmińsko-mazurskiego*, „Podstawy Edukacji” 2019, nr 12.
- Nikitorowicz J., *Edukacja regionalna jako podstawa kreowania społeczeństwa obywatelskiego* [w:] *Kierunki rozwoju edukacji w zmieniającej się przestrzeni społecznej. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi doktorowi habilitowanemu Michałowi Balickiemu*, red. A. Cudowska, Białystok 2011.
- Nikitorowicz J., *Etnopedagogika w kontekście wielokulturowości i ustawicznie kształtującej się tożsamości*, Kraków 2017.
- Odpowiedź na interpelację nr 29897 w sprawie wprowadzenia w szkołach podstawowych lekcji historii regionalnej, Warszawa 2019.
- Petrykowski P.P., *Edukacja regionalna. Problemy podstawowe i otwarte*, Toruń 2003.
- Romanowska A., *Rysunkowy Kopernik na szlaku Warmii i Mazur*, <https://dziennikelblaski.pl/1010970,Rysunkowy-Kopernik-na-szlaku-Warmii-i-Mazur-W-komiksie-pojawiaja-sie-miasta-zwiazane-z-astronomem-To-tez-Elblag-i-Braniewo.html> (dostęp: 22.06.2024).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół (Dz.U. 2012, poz. 977).
- Rozporządzenie z dnia 30 maja 2014 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół (Dz.U. 2014, poz. 803).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej (Dz.U. 2017, poz. 356).

Rubacha K., *Metodologia badań nad edukacją*, Warszawa 2016.

Sacharczuk J., Szwarc A., *Kultura regionu – inspiracje i kierunki rozwoju edukacji regionalnej we współczesnej szkole*, „Kultura i Edukacja” 2019, nr 3(125).

Statut Towarzystwa Naukowego Pruthenia, §10 (rozdział II).

Suchodolska J., *Pedagodzy o potrzebie edukacji regionalnej* [w:] *Szkoła na pograniczach*, red. T. Lewowicki, A. Szczurek-Boruta, Katowice 2000.

Szczepański S.M., *Tożsamość regionalna – w kręgu pojęć podstawowych* [w:] *Badania nad tożsamością regionalną. Stan i potrzeby*, red. A. Matczak, Łódź–Ciechanów 1999.